

การแสดงปาฐกถาหัวข้อ “เศรษฐกิจชุมชนบนฐานเกษตรกรรมยั่งยืน”

โดย ศาสตราจารย์ ดร. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

เนื่องในงานสมัชชาเกษตรทางเลือกครั้งที่สาม มหกรรมเกษตรกรรมยั่งยืน

วันที่ 21 พฤศจิกายน 2547 ที่สำนักพิพิธภัณฑสถานและวัฒนธรรมการเกษตร มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ บางเขน

ข้าพเจ้าขอแสดงความชื่นชมมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืนและองค์กรร่วมจัด รวมทั้งสิ้น 60 องค์กร ที่ได้ให้ความสนใจกับชีวิต ความสุข ความทุกข์ของเกษตรกรไทยอย่างจริงจังและต่อเนื่อง มีความใฝ่ฝันที่จะเห็นเกษตรกรไทยมีความสุข มีศักดิ์ศรี และมีความยั่งยืน ข้าพเจ้ามีสองหัวข้อที่จะกล่าวถึงในวันนี้ คือ หนึ่ง ความหมายของระบบเกษตรกรรมยั่งยืนในบริบทของสังคมไทย ซึ่งข้าพเจ้าคิดว่าหมายถึงระบบเศรษฐกิจชุมชน เกษตรกรรายย่อย และสอง เส้นทางการพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืน หรือระบบเศรษฐกิจชุมชนเกษตรกรรายย่อย

หัวข้อที่ 1 ความหมายของระบบเกษตรกรรมยั่งยืนในบริบทของสังคมไทย

ข้าพเจ้าได้รับทราบจากเอกสารการประชุมครั้งนี้ว่า ระบบเกษตรกรรมยั่งยืนมีความหมายและคุณค่าในหลายมิติ โดยเฉพาะเอกสารได้ให้ความหมายในด้านเทคนิคการเกษตรและวิธีการเพาะปลูก ระบุว่า ระบบเกษตรกรรมยั่งยืน หมายถึง เกษตรธรรมชาติ วนเกษตร เกษตรผสมผสาน เกษตรอินทรีย์ และเกษตรทฤษฎีใหม่

เรานิยามความยั่งยืนส่วนใหญ่ในเชิงกายภาพ ความมั่นคงด้านอาหาร รายได้ และสภาพแวดล้อม ซึ่งก็ดีอยู่ แต่ข้าพเจ้าขอย้ำเพิ่มเติมว่า นอกเหนือจากทางด้านกายภาพและรายได้ ความยั่งยืนหมายถึงความสามารถที่จะรักษาระบบเศรษฐกิจและวัฒนธรรมที่พึงปรารถนาเอาไว้ได้ หนังสือและเอกสารของมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืนได้ระบุถึงลักษณะของสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของระบบเกษตรกรรมยั่งยืนไว้ด้วยแล้ว

ข้าพเจ้าอยากจะย้ำเน้นลักษณะของระบบสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมที่ชาวไทยพึงปรารถนาว่านี่คือความหมายที่สำคัญของระบบเกษตรกรรมยั่งยืนในบริบทของสังคมไทย สำคัญเท่าเทียมกับด้านกายภาพหรือผลตอบแทนทางวัตถุ

ระบบสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของระบบเกษตรกรรมที่ชาวไทยพึงปรารถนาและต้องการรักษาไว้ คือระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนของผู้ผลิตเล็ก อิสระ หรือชุมชนเกษตรกรรมรายย่อย เพราะสังคมไทยเป็นสังคมแบบชุมชน โดยเฉพาะสังคมส่วนธรรมดาสามัญ ประกอบด้วยผู้ผลิตเล็กอิสระที่ผู้ผลิตเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตคนละเล็กคนละน้อย เช่น ที่ดิน มีเป้าหมายแบบเศรษฐกิจพอเพียง และผู้ผลิตแบ่งปันช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เราไม่ต้องการให้ระบบเกษตรกรรมของเราเป็นแบบลาตินอเมริกา

ที่เต็มไปด้วยไร่ขนาดใหญ่ของนายทุนการเกษตร ชาวไร่ชาวนากลายเป็นเพียงกรรมกรรับจ้างในไร่ทุ่นนิยม สถาบันครอบครัวและชุมชนแตกสลาย

เมื่อข้าพเจ้ากล่าววาระระบบเศรษฐกิจชุมชนเกษตรกรรายย่อยเป็นระบบเกษตรกรรมที่พึงปรารถนาของชาวไทย เป็นระบบเกษตรกรรมยั่งยืนในบริบทสังคมไทย ไม่ได้หมายความว่าระบบเศรษฐกิจชุมชนเกษตรกรรายย่อยเป็นแต่เพียงความใฝ่ฝัน **แต่คือความเป็นจริง** และลักษณะหลักของสังคมชนบทไทยเป็นอย่างไรตลอดมาในประวัติศาสตร์ แม้ว่าในช่วงหลังแผนพัฒนาพุทธศักราช 2504 เป็นต้นมา ชาวบ้านถูกชักจูงให้ปลูกพืชเชิงเดี่ยวเพื่อขายเชิงทุนนิยมมากขึ้นมาก แต่หน่วยการผลิตหลักในชนบทไทยก็ยังคงเป็นชุมชนเกษตรกรรายย่อย

งานวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทยภายใต้การสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ทำการสำรวจสังคมชนบททั่วประเทศ ซึ่งข้าพเจ้าเป็นผู้ประสานงาน ยืนยันความจริงข้อนี้ งานวิจัยระบุว่าที่ภาคใต้ 3 ใน 4 ของครัวเรือนทั้งหมดทำการเกษตรโดยใช้แรงงานสมาชิกในครอบครัวเท่านั้น ที่ภาคอีสานครัวเรือนชนบทใช้แรงงานจ้างเพียงร้อยละ 17 ของการใช้แรงงานทั้งหมด และข้าพเจ้าเองเคยประมาณว่าเมื่อพิจารณาเศรษฐกิจไทยทั้งหมด ทั้งภาคชนบทและภาคเมือง แรงงานชาวไทยร้อยละ 75 ทำงานในเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชน ไม่ได้เป็นแรงงานรับจ้าง

ข้าพเจ้าขอใช้เวลาเล็กน้อย ให้ข้อมูลกลไกการขับเคลื่อนของระบบเศรษฐกิจชุมชนเกษตรกรรายย่อย รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงรักษาตัวของระบบเมื่อจำนวนประชากรเพิ่มขึ้น เป็นข้อเท็จจริงจากโครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย **ลักษณะสำคัญของระบบเศรษฐกิจชุมชนเกษตรกร คือครอบครัวและชุมชนเป็นหน่วยการผลิต** เป้าหมายของการผลิตคือการดำรงอยู่ การรักษาตัวให้ครอบครัวและชุมชนอยู่รอด สามารถเลี้ยงตัวเองได้ และผลิตซ้ำครอบครัวและชุมชนได้ การผลิตจึงมีลักษณะเพื่อบริโภคในครัวเรือน เพื่อขายก็ได้ แต่ก็เพื่อให้ได้เงินมาซื้อสินค้าให้ครอบครัวดำรงชีวิตอยู่และเลี้ยงดูบุตรได้ มากกว่าที่จะคิดขยายกิจการการผลิตให้ใหญ่โต ให้มีกำไรสูงสุด ให้ร่ำรวย ครัวเรือนมีลักษณะเป็นผู้ผลิตเล็กอิสระ ขายสินค้าไม่ใช่ขายแรงงาน

ผู้ผลิตหลักคือผู้ผลิตเล็กอิสระ ใช้แรงงานของสมาชิกของครอบครัว เพราะเป็นสิ่งที่ครอบครัวมีอยู่แล้วโดยธรรมชาติ โดยเฉพาะใช้แรงงานครอบครัวนั้นเป็นที่ดินเพื่อให้เกิดผลผลิตทางการเกษตรเพื่อเลี้ยงครอบครัวให้รอด เดิมปลูกข้าว แต่ต่อมาจำนวนคนต่อเนื้อที่เพิ่มขึ้น ก็ผันใช้แรงงานของครอบครัวปลูกพืชที่ใช้น้ำน้อย แต่ใช้แรงงานเข้มข้น เช่น ผักและผลไม้ หรือเลี้ยงสัตว์ เช่น เลี้ยงวัว เลี้ยงสัตว์น้ำ หรือทำกิจกรรมการค้าขายหรือบริการ เช่น ซ่อมเครื่องจักรต่างๆ หรือหากส่งสมาชิกบางคนออกไปขายแรงงาน ก็ส่งไปในฐานะเป็นวิธียารายได้อย่างหนึ่งของครอบครัวซึ่งอยู่ในชนบท ไม่ใช่ให้ไปเปลี่ยนอาชีพอย่างถาวรจริงๆ ต้องส่งเงินกลับเพื่อจุนเจือครอบครัว ซึ่งก็ทำการเกษตรอยู่ด้วยในชนบทได้

การผลิตของผู้ผลิตเล็กอิสระนี้ต่างจากการผลิตแบบทุนนิยม การผลิตในระบบทุนเป็นการผลิตขนาดใหญ่ใช้ทุนสูงเป็นหลัก ไม่ใช่ใช้แรงงาน ใช้น้ำที่ดินมาก เป็นแบบไร่ขนาดใหญ่ ใช้แรงงานรับจ้าง ระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชน เป็นระบบที่ฝังตัวอยู่ในพื้นที่ สายญาติมิตร สังคม วัฒนธรรมและ

ประวัติศาสตร์ มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน มีความอาทรต่อกันและกัน แลกเปลี่ยนเพื่อความพอเพียง ยิ่งขึ้น ไม่ใช่การแข่งขันและการเอาตัวเอาเปรียบ เขตพื้นที่อาจครอบคลุมตั้งแต่หมู่บ้านเดียวและอาจขยายกว้างไปถึงเขตภาษาและวัฒนธรรมของชนชาติ ในภาคใต้มีหมู่บ้านอนาธิปไตย สวนสมรม ตลาดนัด ซึ่งเป็นตลาดน้ำใจ ระบบเกลล อาร์ทแรงงาน ในภาคเหนือมีศาลผี แก้วผี สถาผู้เฒ่า ของหน้าหมู่บ้านเหมืองฝาย ระบบหมวด ระบบครูบา ในภาคอีสานมีผีปู่ตา ระบบเสี้ยว เป็นต้น

รายงานจำนวนมากของนักพัฒนาเอกชน และการวิจัยของคณะข้าพเจ้าเอง ระบุว่าเศรษฐกิจชุมชนมีวัฒนธรรมชุมชนกำกับ มีน้ำใจและความช่วยเหลือซึ่งกันและกันเป็นพื้นฐานของเศรษฐกิจ และความสัมพันธ์ในสังคมไม่ได้เป็นความสัมพันธ์แบบปัจเจกชน ระบบชุมชนเกษตรกรรายย่อยประกอบขึ้นจากชุมชนผู้ผลิตเล็กอิสระที่ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน น่าจะคือความหมายของระบบเกษตรกรรมยั่งยืนในบริบทของสังคมและวัฒนธรรมไทย เป็นระบบของเราเอง เป็นระบบของเกษตรกรเอง ทั้งเป็นระบบที่เป็นจริง ณ ปัจจุบัน ไม่ใช่เป็นเพียงระบบในอดีต ไม่ใช่เป็นเพียงสภาพการณ์ที่เพื่อฝัน ไม่ใช่ระบบที่ถูกทำลายสูญสิ้นไปแล้ว และเป็นระบบที่ชาวไทยเรามีชีวิตเป็นสุข ได้แสดงความปรารถนาเสมอมาที่จะรักษาไว้ตลอดไป

หัวข้อที่ 2 เส้นทางพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนหรือระบบเศรษฐกิจชุมชนเกษตรกรรายย่อย

1. สร้างเครือข่ายของเกษตรกรรายย่อยขึ้นเป็นระบบเศรษฐกิจอีกระบบหนึ่ง คือระบบเศรษฐกิจชุมชนที่เข้มแข็ง มีกิจกรรมหลายด้าน ครอบคลุมพื้นที่กว้างขวาง
2. เกษตรกรขยายอาชีพไปสู่กิจกรรมทางเศรษฐกิจ ที่เกี่ยวเนื่องกับการแปรรูปผลผลิตเกษตร ทัศนกรรม และบริการ

ประการแรก เกษตรกรแต่ละคนไม่ควรคิดเป็นนายทุนตามลำพังตนเอง เพราะไม่มีทุนมากพอ หากจะลงทุนต้องกู้หนี้ยืมสิน ธุรกิจทุนนิยมขึ้นกับสภาพตลาด ซึ่งมักถูกควบคุมโดยทุนใหญ่ มีความเสี่ยงสูง เกษตรกรที่คิดจะเป็นนายทุนแต่ลำพังตัวเองจะขาดทุนได้ง่ายๆ เกษตรกรควรรวมกันลงทุนในนามชุมชน คือ การรวมกลุ่มเกษตรกรเป็นสหกรณ์การขาย เพื่อต่อรองและพยายามเข้าแทนที่ธุรกิจทุนนิยมในตลาดสินค้าเกษตรกรรม ผลักดันระบบทุนนิยมออกไปจากการควบคุมระบบเศรษฐกิจชนบท นี้คือข้อเสนอขั้นแรกของ เอ วิ ไชยานอฟ นักเศรษฐศาสตร์ชาวรัสเซีย ตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ 20 (ท่านผู้นี้มีชีวิตอยู่ตั้งแต่ปี ค.ศ.1888-1937 ถูกสตาลินสั่งประหาร สตาลินไม่ชอบระบบเกษตรกรรายย่อย ระบบสหกรณ์ของผู้ผลิตรายย่อยอิสระ ซึ่งตอนนั้นกำลังเฟื่องฟูในรัสเซีย แต่ว่าพวกบอลเชวิคได้ทำลายเสีย)

ไชยานอฟเสนอให้ฟาร์มครอบครัวชาวนากระจุกตัวกันทางด้านตั้ง รวมตัวเป็นสหกรณ์ทางแนวตั้ง คือ ขยายกิจกรรมจากการเพาะปลูกไปสู่การขายและการแปรรูป หลังจากเริ่มโดยการรวมผู้ผลิตเล็กเข้าด้วยกัน สหกรณ์จะจัดการรวบรวมขายผลผลิตเกษตร โดยทำหน้าที่เป็นคนกลางเสียเอง ขึ้นต่อไป

จะมีการสะสมทุนโดยสหกรณ์ คู่ขนานไปกับการขายผลผลิต จัดสร้างการแปรรูปวัตถุดิบการเกษตร แยกออกมาจากกิจการภายในครอบครัว ก่อให้เกิดกิจการอุตสาหกรรมขึ้นในชนบท

พัฒนาการขั้นต่อไปอยู่ในข้อเสนอของไชยานอฟ ใช้สำหรับรัสเซีย แต่ไม่ได้ปฏิบัติถึงขั้นนั้น เพราะมีการเปลี่ยนแปลงการเมืองในรัสเซียเสียก่อน ผมเห็นด้วยและอยากเสนอเพื่อพิจารณา คือสหกรณ์จะจัดขอให้ผู้ผลิตขนาดเล็กเปลี่ยนแผนการผลิตของตนให้เป็นไปตามนโยบายของสหกรณ์ในการขายและแปรรูป ปรับปรุงเทคนิคการผลิต และเปลี่ยนมาทำการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ที่ดีขึ้น ซึ่งต้องเกี่ยวกับสภาพสังคม เศรษฐกิจ และภูมิโนเวศด้วย เป็นการประกันผลผลิตให้ได้มาตรฐาน มีการคัด แปรรูป จัดหีบห่อ และทำเป็นเครื่องกระป๋อง แล้วแต่ตลาดโลกจะต้องการ หลังจากนั้นสหกรณ์จะเข้าไปในเรื่องการผลิตมากขึ้น เช่น เข้าไปเป็นหุ้นส่วนในการจัดหาเครื่องจักร คอกสัตว์ ฟอพันธุ์แม่พันธุ์ ชลประทาน และอื่นๆ โดยใช้จ่ายจากกำไรจากการซื้อขายและกู้ยืม โดยการพัฒนาระแสไฟฟ้า และการก่อสร้างทางเทคนิคหลายๆ อย่าง เช่น โกดัง ที่สาธารณะ เครือข่ายถนน และตั้งกองทุนสหกรณ์

จะเห็นได้ว่าเส้นทางการพัฒนาของเกษตรกรรายย่อยคือต้องคิดสร้างระบบเศรษฐกิจชุมชนให้เป็นอีกระบบเศรษฐกิจหนึ่งที่เข้มแข็ง โยงยึดกันภายใน ช่วยเหลือซึ่งกันและกันในระบบอย่างแน่นแฟ้น เป็นอีกระบบเศรษฐกิจหนึ่งของประเทศ นอกเหนือจากระบบทุน ระบบทุนมีความกว้างขวางใหญ่โต เกษตรกรรายย่อยจะอยู่สู้แต่ตามลำพังนั้นอาจจะไม่สำเร็จ ไม่เป็นเส้นทางระยะยาว เกษตรกรรายย่อยควรรวมกันเป็นสหกรณ์ สหกรณ์ทั้งหลายรวมกันเป็นอีกระบบเศรษฐกิจหนึ่ง มีกิจกรรมหลายด้านไว้ครอบคลุมพื้นที่กว้างขวาง เส้นทางการพัฒนาของเกษตรกรรายย่อยสู่การสถาปนาระบบเศรษฐกิจคู่ขนาน คือ สถาปนาเศรษฐกิจชุมชน หรือระบบเศรษฐกิจสหกรณ์ระดับท้องถิ่น และระดับชาติ ในประเทศไทยมีศักยภาพอยู่มาก เป็นระบบที่เราเมื่ออยู่แล้ว แต่อาจจะยังไม่เข้มแข็ง เป็นระบบที่ตรงใจของชาวนาชาวไร่ อีกทั้งชาวนาชาวไร่ เกษตรกรรายย่อย รวมทั้งผู้ผลิตเล็ก อีสาระ เป็นประชาชนส่วนข้างมากของประเทศของเรา ขบวนการเคลื่อนไหวสู่การสถาปนาเศรษฐกิจชุมชนที่เข้มแข็งนี้ ประชาชนชนชั้นอื่นๆ ก็สามารถเข้าร่วมได้ เพราะความเป็นชุมชน วัฒนธรรมชุมชน เป็นจิตสำนึกพื้นฐานของชาวไทย เป็นวิถีชีวิตของชาวไทยเราเอง

ข้อเสนอของระบบเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย **ประการที่สอง ณ ระดับแต่ละครอบครัว เกษตรกรไม่จำเป็นต้องทำเฉพาะการเพาะปลูก ประชากรของไทยเพิ่มขึ้นตลอดเวลา** เพื่อที่ให้มีการใช้แรงงานที่เพิ่มขึ้นอย่างเต็มที่ และเพื่อเพิ่มมูลค่าเพิ่มของผลผลิต เกษตรกรควรพิจารณาแปรรูปผลผลิตเกษตร เช่น ถนอมอาหาร ทำขนม บรรจุภาชนะกล่องและหีบห่อ รวมทั้งทำหัตถกรรมด้วย

จากการวิจัย ณ ชุมชนหลายแห่งในประเทศไทย พบว่าชาวบ้านไทยเป็นหัตถกรรมที่มีความประณีตและสุนทรีย์สูง การผลิตหัตถกรรมต่างๆ เช่น ทอผ้า สมนไพร เครื่องปั้นดินเผา จักสาน และอื่นๆ น่าจะเป็นทางเลือกเพิ่มเติมที่ดี แต่ทว่าหน่วยการผลิตแบบผู้ผลิตเล็กอีสาระและโครงสร้างแบบเศรษฐกิจชุมชนรักษาเอาไว้ให้มั่นคง เพราะเป็นหน่วยการผลิตและเศรษฐกิจของชาวบ้านเอง การปรับเปลี่ยนและเพิ่มเติมอาชีพก็จะดำเนินไปได้ราบเรียบมากขึ้น

อนึ่ง การรักษาและฟื้นฟูระบบเกษตรกรรายย่อยไม่ได้หมายความว่าให้หันไปใช้เทคโนโลยีแบบเดิม ในบริบทความก้าวหน้าทางวิทยาการที่เปลี่ยนแปลง เกษตรกรควรเลือกสรรและดัดแปลงใช้เทคโนโลยีเพื่อเพิ่มผลผลิตการผลิต ลดการใช้แรงงานแบบตราครุฑ ทั้งนี้ โดยพิจารณาเปรียบเทียบผลผลิตกับราคาของเทคโนโลยีใหม่นั้น ระบบชุมชนเกษตรกรรายย่อยไม่ได้ปฏิเสธเทคโนโลยี แต่ปฏิเสธระบบทุน กระบวนการปรับเปลี่ยนอาชีพเพิ่มเติม และเปลี่ยนชนิดของผลผลิต รวมทั้งปรับและเปลี่ยนเทคโนโลยีทางการผลิต แต่ดำรงไว้ซึ่งหน่วยการผลิตแบบผู้ผลิตเล็กอิสระ และระบบเศรษฐกิจชุมชนเป็นทางออก เป็นเส้นทางเดินระยะยาวของระบบชุมชนเกษตรกรรายย่อย

สังคมและวัฒนธรรมไทยมีเอกลักษณ์คือความมีน้ำใจ ความเป็นชุมชนเข้มข้น ลักษณะสำคัญเช่นนี้ทำให้สังคมของเราดำรงอยู่ มีเสถียรภาพ อยู่เย็นเป็นสุขมาช้านาน **การดำรงอยู่ของระบบเกษตรกรรมยั่งยืน คือความเข้มแข็งของระบบผู้ผลิตเล็กอิสระ เกษตรกรรายย่อย จะช่วยรักษาวัฒนธรรมแบบชุมชน** **เอกลักษณ์อันล้ำค่าของเรานี้ไว้** หากระบบเศรษฐกิจของทั้งประเทศเปลี่ยนไปเป็นระบบทุนทั้งหมด แนวคิดและวัฒนธรรมแบบปัจเจกชนสุดโต่ง แข่งขันและเอารอดเอาเปรียบจะคืบเข้ามาเต็มที ปราศจากสถาบันสังคมและเศรษฐกิจชุมชน วัฒนธรรมชุมชนจะขาดสมอยึด อาจถูกอำนาจเงินและการโฆษณาของระบบทุนเซาะกร่อน ความมีน้ำใจ การช่วยเหลือกันและกันอาจจืดจาง วัฒนธรรมไทยอาจถูกกระทบกระเทือน

เราชาวไทยมีความรับผิดชอบที่จะรักษาและพัฒนาาระบบเกษตรกรรมยั่งยืน คือ ระบบเกษตรกรรายย่อย วัฒนธรรมแบบชุมชน การแบ่งปันช่วยเหลือซึ่งกันและกัน สังคมที่เปี่ยมด้วยน้ำใจไม่ตรีให้ดำรงอยู่ในประเทศไทยตลอดไป